

Az
Állam és egyházpolitika 1945 és 1956 között című,
38042 számú OTKA-kutatás zárójelentése

I. Levéltári kutatások

A kutatási időszakában – a pályázatban rögzített tervnek megfelelően – dolgoztam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a MOL-ban (kivált a minisztertanács, az MSZMP, a Gazdasági Főtanács és az ÁEH anyagaiban), az Esztergomi prímási Levéltárban és a Politikatörténeti Intézet Archívumában. Áttanulmányoztam az *Osservatore Romanot* és az *Acta Apostolica Sedist*.

II. Főbb publikációk

A munkatervben több kézirat elkészítését vállaltam, ezt maradéktalanul teljesítettem.

II.1. Mindszenty József életrajzi monográfia.

A kézirat 16 szerzői ív terjedelemben elkészült, s azt az Elektra Kiadóház 2002-ben megjelentette. (Az életpálya nagymonográfia szintű feldolgozása a jövő évek feladata lesz.) A kötetről recenzió, ill. interjú jelent meg a *Népszabadságban*, a *Távlatok*, a *Századok* és a *Vasi Szemle* c. folyóiratokban.

II.2. A Grósz-per feldolgozása.

A feladatot Szabó Csaba kollégával közösen elvégeztem, a kb. 20 ívnyi kötetet a Kossuth Kiadó 2002-ben megjelentette. Recenzió a *Századokban*.

II.3. Jogszabálygyűjtemény elkészítése.

A munkatervben vállaltaknak megfelelően összegyűjtöttem az 1945 és (nem csak 1956-ig terjedően) és a 2005 közötti egyházügyi jogszabályokat. Ezek terjedelme közel harminc szerzői ív. A feldolgozott, annotált és jegyzetekkel ellátott dokumentumok – összeépítve az 1790 és 1944 közötti időszak jogszabályaival – két kötetben, összesen 1516 nyomtatott oldalon megjelentek 2005-ben a História Könyvtár. Okmánytárak c. sorozatban. Címe: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005*. Társszerző: Gergely Jenő tanszékvezető professzor.

A kötet részletes bemutatása:

A két kötetes könyv időtartama túlmutat az OTKA pályázat határain: Bemutatjuk több mint két évszázad magyarországi egyházainak, felekezeteinek történetét, valamint az állami egyházpolitikát. A munka két részből áll: egy 120 oldalas bevezető tanulmányból, amelyben benne foglaltatik az OTKA keretében vállalt elemzés is (az 1945 és 1956 közötti egyházpolitika elemzése), illetve a konkrét jogforrásokból.

A bevezető tanulmány tartalmazza az OTKA-kutatás legfőbb megállapításait is.

Állami egyházjogi modellek típusai, a Magyarországon megvalósult szisztémák.

1949-től a rendszerváltozásig a pártállamban az uralkodó párt szabta meg az egyházpolitikát, és annak különböző állásfoglalásai – kongresszusi határozatai, KV, KB és PB határozatai – tehát nem jogi, hanem politikai természetű dokumentumok képezték a törvényerejű rendeletek vagy kormányrendeletek alapját.

Kiemelt dokumentumgyűjtemény a magyar állam és az egyes egyházak, felekezetek közötti kétoldalú megállapodások, egyezmények, amelyek megkötésére a pártállam idején került sor. Az 1948-ban létrejött ilyen egyezmények a protestáns egyházakkal és az izraelita felekezettel formálisan is jogszabály-jellegűek voltak és nem ellenkeztek az illető egyházak,

felekezetek törvényeivel sem. Az 1950-ben a katolikus egyházzal aláírt egyezmény azonban kánonjogilag nem volt érvényes, ilyen kötésére ugyanis a részegyház vezetésének nem volt és ma sincs joga. Állami részről viszont hatályosnak tekintették egészen a rendszerváltozásig.

Az összegyűjtött jogszabályokból csak jelzésszerűen említek néhányat: 1946:I. tc. a köztársaságról; 1946:XXV. tc. a magyar zsidóságot ért üldöztetés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről; 1947:XVIII. tc. a párizsi békeszerződés; 1947:XXXIII. tc. a vallásfelekezetek jogállásáról; 120.000/1947. sz. VKM rendelet a methodista egyház elismeréséről; 1948:XXXIII. tc. az iskolák államosításáról; 1948. október 7-i megállapodás a református egyházzal; 1948. október 7-i megállapodás az unitárius egyházzal; 1948. december 7-i megállapodás az izraelita felekezettel; 1948. december 14-i megállapodás az evangélikus egyházzal; 1949:XX. tc. az alkotmány (részlet); 1949. 5. tvr. a fakultatív hitoktatásról; 1949. okt. 22. 4288/1949. ME rendelet az esküről; 1950. 23. tvr. a teológiai karok elkülönítése; 1950. aug. 30-i egyezmény a katolikus egyházzal; 1950. 34. tvr. a szerzetesrendekről; 1950. szept. 11. 1.101.-11-1/1950. VKM rendelet a vallásoktatásról; 1951. 20. tvr. az egyházi állások betöltéséről; 1951. I. tc. az ÁEH-ról; stb. stb., időben eljutva egészen 2005-ig.

II.4. Egyéb publikációk

Vallásosság, egyházak és felekezetek címmel a *Magyar Tudománytár* 4. kötetében (*Társadalom, politika, jogrend*) összefoglaló elemzésem jelent meg (MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Bp., 2003. 223–279., 288–298.) Az elemzés részben a jelen OTKA-kutatás eredményeit tartalmazza, időben viszont továbbmegy 2003-ig.

II. 5. Nem publikált, de hasznosuló kéziratok

II.5.1. A Holokauszt Dokumentációs Központ részére összeállítottam *A holokauszt és az egyházak* című elemzést, amit a kiállítás elkészítéséhez használtak fel.

II.5.2. *Egyházak és vallások az ezredforduló Magyarországon* címmel 120 oldalas összeállítást készítettem 2003-ban az MTA Szociológiai Kutatóintézete részére, amely beépült az 5/047/2001. sz. NKFP-pályázat szakmai anyagába.

III. Konferenciák

1. Az MTA Történettudományi Intézetében 2005. február 22-én – hivatkozva az az OTKA-kutatásra – előadást tartottam Mindszenty Józsefről.

2. Nemzetközi konferencia: az Aarhus-i Egyetem Teológiai Kara, együttműködésben az Egyházi Jelenkor-történeti Evangélikus Munkaközösséggel (Evangelische Arbeitsgemeinschaft für kirchliche Zeitgesichte – München), a Westfália-i Wilhelm Egyetem Keleti Egyházak Intézetével (Ostkirchen-Institut der Westfälischen Wilhelms-Universität – Münster) és a Nemzetközi Ordass Alapítvánnyal (Internationale Ordass-Stiftung – Oslo) 2005. május 5–8. között a dániai Sandbjergben megrendezte az „*Egyházak a kommunizmusban*“ c. négynapos konferenciát. Ezen az OTKA-pályázat témájában előadást tartott Szabó Csaba levéltáros (egyéni kutatói megbízással nevesítve az OTKA-szerződésben).

3. Mindszenty József halálának 30. évfordulójához kapcsolódóan 2005. május 17-én konferenciát rendeztem az ELTE Történeti Intézete és az MTA Társadalomkutató Központ közreműködésével. A program 1. része *Mindszenty, a történelem szereplője*, a 2. rész *Mindszenty képe és emlékezete* témakörben zajlott, összesen 11 előadás meghallgatásával. A meghívón feltüntettük az OTKA-témaszámot. Jómagam bevezető előadást, Szabó Csaba korreferátumot tartott.

4. A kutatási eredményekről 2002 és 2005 folyamán – kivált az 1945 utáni egyházpolitikáról és Mindszenty József esztergomi érsek életútjáról – számos előadást tartottam, pl. a szentesi városi és a martonvásári községi könyvtárban, az ELTÉ-n és a Wesley János Főiskolán.

IV. Egyéb

Rendszeres szakértői munka a *Századunk* c. dokumentumfilm-sorozat részére (szerk.: Bokor Péter és Hanák Gábor). Közreműködtem a MEH Egyházi Kapcsolatok Államtitkársága által 2004. őszén rendezett nemzetközi egyházügyi konferencia szervezésében, ill. lefolytatásában. Az 1945 utáni egyházpolitikáról rendszeresen tartok szemináriumot az ELTE BTK-n, 2004. II. félévétől a doktori képzésben is.

V. Egyházak és egyházpolitika 1945 és 1956 között (Tartalmi összefoglalás)

Történeti összefüggésben vizsgáltam az alkotmányos állapotoktól a diktatúrára való áttérést, annak egyházkormányzatát, közigazgatását és pártpolitikáját.

Aháborút követő rendszerváltozások radikalizmusa eleve magukban hordozták az egyházak és az állam konfliktusát: Mivel a hatalomra került erők az elmúlt társadalmi és államrendet elutasították, sőt az átalakulás forradalmiságából következően alapvető kérdésekben a kontinuitást is megtagadták, az egyházak befolyása szinte egyik pillanatról a másikra megszűnt. A korábban felhalmozott szerepek azonban mindaddig az egyházak kezében éltek tovább, amíg az új rendszerben más hordozóra nem talált. Az egyházak tehát nemcsak túléltek a kataklizmát, hanem – éppen mert korábbi intézményeik és szerepeik egy részét át tudták menteni – szemben álló egyházakká váltak.

Ez a szembenállás részben szervezeti adottság, részben ideológia–politikai állásfoglalás. Szervezeti adottság az állapot, hogy az egyházak védőszárnya alatt egy ideig még tovább élő intézményeknek nem volt helyük az egyre dogmatikusabb ideológia és politika talaján épülő társadalomban. Az egyházak ellenzékiességének elvi és ideológiai alapja pedig az volt, hogy saját világfelfogását és a marxizmust összeegyeztethetetlennek tartotta. A baloldalnak pedig ugyanez volt támadási alapja.

Az 1945 utáni kormányok (1947–48-ig) célja a szeparáció volt. Amennyiben ez egy tényleges demokráciában ment volna végbe, megfelelt volna a „szabad egyház a szabad államban” eszméjének. A hatalom azonban a szeparációt nemcsak negációként, hanem a „klerikális reakció” elleni harcként interpretálta. Az egyházakon belül pedig – ahol ugyancsak nem beszélhetünk homogén politikai magatartásról – a múlthoz ragaszkodó konzervatívok, találkozó az egyház és a hit alapvető pozícióit féltő és azokért harcra is kész hívők tömegeivel, azt kultúrharcként értelmezték.

Ha tematikusan vesszük sorra azokat a változásokat, amelyek az egyházak működését korlátozták, akkor gazdasági téren elsőként az 1945. évi földreform említendő. Ettől kezdve tehát a hatalom kedvétől és a hívek adakozó készségétől függött az egyházak anyagi léte.

Az állam és az egyházak jogi kapcsolatainak polgári korban kialakult koordinált rendszerét csak fokozatosan számolták fel. A Magyar Köztársaságról szóló 1946:I. tc. preambuluma kimondta, hogy a köztársaság állampolgárainak elidegeníthetetlen joga a vallás szabad gyakorlása. Az 1946:XXV. tc. „A magyar zsidóságot ért üldöztetés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről” az izraelita felekezet jogállásának sérelmét is reparálni kívánta. Az 1947-es párizsi békeszerződés becikkelyezése is tartalmazta az ENSZ

alapokmányát, illetve természetszerűleg benne szereplő vallás- és lelkiismereti szabadság biztosításának a kötelezettségét.

A korábbiakhoz képest gyökeres változást jelentett az 1947:XXXIII. tc., amely megszüntette a bevett és az elismert felekezetek közötti különbségeket. 1.§-a kimondta, hogy „A törvényből vagy más jogszabályból eredő mindazokat a különbségeket, amelyek a bevett és a törvényesen elismert vallásfelekezetek hátrányára fennállnak, meg kell szüntetni”. A törvény lehetőséget adott a bevett felekezetek (elő)jogainak radikális felszámolására. Ettől fogva az állam előtt csak kétféle jogállású felekezet létezik: az általa elismert („bejegyzett”) és el nem ismert felekezet. A törvény megszüntette a bevett felekezetek azon jogát, hogy egyházi adójukat állami adókkal együtt hajthassák be. Épp e törvénynek köszönhető, hogy a történelmi egyházakkal ellentétben a szabadegyházak ezt a periódust szinte „felszabadulásként” élték át: a vallásgyakorlása vonatkozó legfontosabb célkitűzéseik 1945 és 1949 között valósultak meg.

1945–46-ban már megfigyelhető az a tendencia, hogy rendeletben szabályoztak olyan kérdéseket, amelyeknek rendezése rendes körülmények között a törvényhozás hatáskörébe tartozott volna. A rendelettel való szabályozás ekkor még csupán a rendkívüli viszonyokból eredt s a kormány részére adott rendkívüli felhatalmazáson alapult. Közkeletű meghatározással élve ezek a törvényerejű rendeletek. A közölt rendeleteket az országkormány az 1945:XI. törvénycikk meghozataláig mint „ideiglenes nemzeti kormány” bocsátotta ki, majd az említett törvénycikk 12. §-a értelmében mint magyar felelős minisztérium, amely az 1946:I. törvénycikk hatálybalépése óta „a magyar köztársaságkormány” elnevezést kapta a rendeletek címében. A kormánynak a törvényhozás tárgyaira vonatkozó rendelet-kibocsátási jogot először az ideiglenes nemzetgyűlés adta meg Debrecenben, az 1944. december 22-én tartott második ülésén. Ezt a felhatalmazást megújította az ideiglenes nemzetgyűlés az 1945. szeptember 13-án Budapesten tartott ülésén. Ezt követték a törvénybe iktatott kivételes felhatalmazások (így az 1945:XI. tc. 15. §-ában, az 1946:VI. tc. 1. §-ában, az 1946:XVI. tc. 1. §-ában, az 1946:XXVIII. tc. 1. §-ában, az ennek hatályát 1947. május 31-ig meghosszabbító 1947. évi VIII. tc. 1. §-ában).

Az állam és az egyházak szétválasztásának, a szeparációnak részeként értelmezték – vagy legalább is próbálták beállítani – az egyházak közéleti, politikai aktivitásának szűkítését, majd felszámolását. Idetartozik a „civil társadalom” likvidálásának fontos mozzanata, a keresztény erkölcsi alapon álló egyesületek és mozgalmak felszámolása. 1945-ben a fasisztának minősítettek, 1946 nyarán azonban már – a kimondottan hitbuzgalmi egyesületek kivételével – mindenféle keresztény egyesületet, szervezetet feloszlattak.

A harmadik nagy csapást – már a proletárdiktatúra előestéjén – az egyházak oktató-nevelő pozícióira mérte a diktatúrába torzuló hatalom. Az iskolák totális államosítása nemcsak egyházi érdekeket sértett, hanem szinte máig jóvátehetetlen károkat okozott a nemzeti kultúrának és művelődésnek. Itt nem általában véve az oktatásügyben is elkerülhetetlen szekularizációs folyamatokat kifogásolhatjuk, hanem a totális ateista diktatúra esztelen romboló dühét. A nevelés-oktatás szférájában a pártállam iskolamonopóliuma lehetetlenné tette a vallás-erkölcsi és a hazafias nevelés önkéntes (fakultatív) választásának a lehetőségét.

1948-tól kezdetét vette a proletárdiktatúrának mondott hatalom szovjet mintából vett azon végcéljának megvalósítása, hogy belátható időn belül – mintegy 20 év alatt – felszámolják a vallásosságot és annak hordozóit, az egyházakat. Ebben a folyamatban három, egymáshoz kapcsolódó mozzanat érhető tetten: 1. az egyházak társadalmi bázisának szétzilálása (a parasztság tsz-be kényszerítése és a kuláküldözés, a városi értelmiség korlátozása a kitelepítésekkel, az ifjúság ateista nevelése), amelyről itt részleteiben nem tudunk szólni; 2. az

egyházak szeparációhoz kötött állami alárendelése az 1948. és 1950. évi egyezményekkel; és 3. az egyházak elleni adminisztratív megtorlások, koncepciók peres sorozata, az „űzd el a pásztort és szétszéd a nyáj” koncepció jegyében.

1949 augusztusában a Magyar Népköztársaság alkotmánya, az 1949:XX. tc. 63. paragrafus rendelkezett a szeparációról, de már annak előtte, 1948 őszén „újraszabályozták” a református, az unitárius, az evangélikus és az izraelita felekezetek viszonyát az államhoz, ugyanakkor csak az 1949. évi szeparációt követően, 1950. augusztus végén került sor a katolikus egyházzal való megállapodásra. Ezeknek az egyezményeknek a törvényessége és jogi érvénye mindig is kérdéses volt, ugyanis több ponton még betűjük szerint sem feleltek meg az alkotmánynak, miszerint a Magyar Népköztársaság „biztosítja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát”. Az egyezmények szerepe az egyházak politikai és adminisztratív alárendelése, „államosítása” volt.

Az 1949-es Mindszenty-per, 1950-ben a szerzetesrendek felszámolása már világosan megmutatta a diktatúra igazi arculatát és tényleges céljait. Az egyházak teljes adminisztratív ellenőrzését a politikai és államrendőrségi szervek mellett elsősorban az 1951-ben felállított kormányzati szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) valósította meg. 1950-ben önálló státusú és egyházi felügyelet alá tartozó hittudományi akadémiákat szerveztek, ezzel kezdődött meg az egyházi tudományosság és kultúra kirekesztése a magyar tudományos közéletből. Az egyházpolitika primitív, erőszakos módszerei – az egyházügyi biztosok működése, a lelkipásztorok tevékenységének és a hitoktatásnak a korlátozása, a békepapi mozgalom hívőket is taszító megnyilatkozásai – a „hallgató egyház” magatartását váltották ki. A helyzeten némi javulást az 1953-as fordulat, a Nagy Imre-kormány hivatalba lépése hozott, amennyiben néhány kirívó sérelmet orvosoltak.

1956 forradalmi napjainak nem az egyházak és egyháziak voltak a főszereplői. A forradalom nem eredményezett lényegi változást az egyházak helyzetében és az egyházpolitikában. Az MSZMP egyházpolitikája az első hónapokban csupán annyi újdonságot hozott, hogy 1956 végén felszámolták az ÁEH autonómiáját és az 1959-ig a Művelődésügyi Minisztérium egyik főosztályaként működött. Ezekben az években ugyanis az egyházpolitikát nyíltan a párt megfelelő osztályai és az államvédelem intézték. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1957 január eleji programnyilatkozata biztosítja az egyházak szabadságát az 1948–1950-es egyezmények szerint.

Az „új” egyházpolitikának a végrehajtása az 1959-ben helyreállított autonómiájú Állami Egyházügyi Hivatalra várt. Eszköze pedig – az eddig említettek mellett – a hatalommal együttműködni kész egyházi vezetés kialakítása volt.

Ebben a helyzetben a Szentszék előtt két alternatíva kínálkozott: vagy tudomásul véve, de el nem fogadva az egyházpolitikai helyzetet, a felszámolás szándékát, az egyház „hallgató egyház” marad (betöltetlen püspöki székekkel, ellátatlan pasztorációval stb.), vagy pedig súlyos és nehéz engedmények és kompromisszumok árán, alkalmazkodva a hatalomhoz, biztosítja a lelkipásztori működés lehetőségét. A Szentszék az utóbbit választotta, s ennek eredménye lett a Magyar Népköztársaság és az Apostoli Szentszék 1964-ben kötött részleges megállapodása.

Budapest, 2006. február 16.

Balogh Margit
témavezető